

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra onun milli ucaqlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda yaranmış dövlətlər arasında ən çox ziddiyyətlər qarşıqlıq sərhədlərin tanınmaması zəminində yaranmışdır. Buna əsas səbəb kimi Cənubi Qafqazda yaranmış yeni siyasi sərhədlərin ən azı, son 100 ildə formalaşmış regionun etnik və təsərrüfat xüsusiyyətlərini nəzərə alınmadığını göstərmək olar. Bundan başqa, mövcud olduqları dövrdə yeni cümhuriyyətlərin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin təsbiti prosesi müxtəlif vaxtlarda Cənubi Qafqaz bölgəsi ətrafında yaranmış beynəlxalq konyunktura, böyük dövlətlərin münafişə tərəflərinə təsir və proseslərə müdaxilə etmək imkanlarından asılı idi.

1918-ci il may-oktyabr aylarında bu prosesi bölgədə bəzəyən olmuş türk-alman hegemonluğu müəyyən edirdi. Təsədüfi deyil ki, Cənubi Qafqaz respublikalarının ilkin sərhədlərini məhz 1918-ci ilin iyun ayının 4-də Batumda Osmanlı komandanlığının hər üç dövlətin nümayəndələri ilə ayrılıqda imzalanmış müqavilələri müəyyənləşdirmişdi. Lakin həmin müqavilələr daha çox Cənubi Qafqaz respublikalarının Türkiyə ilə sərhədlərini təsbit etmişdi. Respublikalar arasında isə qarşıqlıq sərhədlərin müəyyən olunmasında tərəflərin hər biri öz prinsiplərindən çıxış edirdi. Azərbaycan tərəfi sərhədlərin çəkilməsi məsələsində tarixi-etnik prinsipindən çıxış etdiyi halda, Ermənistan "ermənilər yaşadığı torpaqlar erməni torpağıdır" prinsipinə üstünlük verirdi. Ermənistan bu prinsipi həttə erməni əhalisinin sayca azlıq təşkil etdiyi və artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nəzarətində olan bölgələrə də tətbiq etməyə çalışırdı.

Ermənistan ilə Azərbaycan arasında qarşıqlıq sərhədlərin tanınması yolunda ilkin addım kimi Batumda əldə olunmuş şifahi razılaşmaya əsasən, İrəvanın Ermənistanla güzaşt edilməsi əvəzində sonuncunun Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsinə olan iddialarından əl çəkməsini hesab etmək olar. Lakin artıq konfrans bitdikdən sonra Ermənistan tərəfi burada əldə olunmuş razılaşmaların kifayət etmədiyini, onların Cənubi Qafqazın üç müstəqil dövləti üçün deyil, Zaqafqaziya Federasiyası üçün nəzərdə tutulduğunu bildirdi. 1918-ci il iyulun 8-də İstanbul konfransında Ermənistanın nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Aqarovan Ermənistanın xarici işlər naziri A.Ohancanyana göndərdiyi teleqramda qeyd etdi ki, artıq Ermənistanın minimum sərhədlərinə Qarabağ, Zəngəzur, Sürməli, Dərələyəz, Naxçıvan, Şərur əraziləri daxil edilməlidir. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, əslində, bu teleqramda öz əksini tapmış fikirlər 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycanla qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiaları üçün bir növ təlimat rolunu oynayırdı.

1918-1920-ci illərdə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ən çox mübahisəyə səbəb olan bölgələr arasında Qarabağ və Zəngəzur xüsusi yer tuturdu. Hələ İstanbul konfransına hazırlıq dövründə Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Rəsulzadə 1918-ci il avqustun 4-də xarici işlər naziri M.Hacınskiyə göndərdiyi teleqramda bildirdi ki, Ermənistan nümayəndələri Osmanlı hökumətinə göndərdikləri xəritələrlə, statistik məlumatlarla zəngin olan çoxsaylı layihələrlə erməni ərazilərinin əhalisinin 70 faizinin ermənilər olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Bu dövrdə Ermənistan

Vətəni, torpağı, daimi yaşayış məskəni olmayan ermənilər dünyaya səpələnərək günləri xoş keçən yerlərdə ömür sürmüşlər. Yerli şəraitə "uyğunlaşmağı", güclülərə "xidmət göstərməyi" yaxşı bacaran bu "alət millət" daim xəyanətkarlıq, satqınlıq "nümunəsini" də ortaya qoyub. Onların bu xislətlərindən yararlanmağa çalışsan güclü dövlətlər zaman-zaman "xidmət"lərindən bəhrələnməmişlər. Hətta Azərbaycanın torpaqları hesabına dövlət qurmalarına belə, kömək göstərərək lazımı şərait yaratmışlar. Sonralar ermənilər "Böyük Ermənistan" xülyasına düşərək ərazilərini genişləndirməyə başlamış, "erməni soyqırımı" mifini uydurmuş, qonşu dövlətlərə ərazi iddiaları irəli sürmüşlər. Arxalarında güc hiss edəndə isə azğınlaşmış və qəddarlaşmış, kütləvi qırğınlar törətmişlər. Belə soyqırımalarının hədəfi isə ilk növbədə azərbaycanlılar olmuşlar.

Yüz il bundan əvvəl - 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandatı altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı isə qəddarlığı və amansızlığı ilə seçilmiş, Azərbaycanın əyalətlərinə də yayılmışdır. Yetmiş illik sovet dövrün-

də erməni vəhşilikləri və soyqırımları xalqdan gizlədilmiş, bu mövzuda danışmaq və yazmaq yasaq edilmişdir. Yalnız dövlət müstəqilliyi qazanıldıqdan və ulu öndər Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci ildə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərman imzalayandan sonra keçmişdə törədilənlərə obyektiv siyasi qiymət verilmiş, 31 Mart "Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü" elan edilmiş, tariximizin "ağ ləkələr"dan təmizlənmiş halda yazılmasına şərait yaradılmışdır.

Bu günlərdə dövlət başçısı cənab İlham Əliyev "1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında" sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin 100 il əvvəl azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bəşəri cinayətlər barədə həqiqətlərin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədlə "Azərbaycan" qəzetində tarixin müxtəlif dövrlərində xalqımıza qarşı törədilən, hətta bu gün də müxtəlif formada davam edən soyqırımları barədə aşkara çıxarılan faktlar, hadisələr əsasında sistemli şəkildə yazılar verilməsini nəzərdə tutmuşuq.

Azərbaycanla Ermənistanın sərhəd məsələsi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində erməni separatçılığı

canlı daxil olmalı idi. Şuraya daimi üzv kimi Şuşadakı ingilis qoşunlarının nümayəndəsi seçilmiş və bölgənin strateji yerlərində ingilis qoşunları yerləşdirilməli idi.

Əslində, bu sənədlər göstərir ki, erməni separatçıları Qarabağ və Zəngəzur etnik prinsip əsasında bölgələrə, bu ərazilərin bir hissəsini Azərbaycanı ayırmaq, bölgədə yerləşən ingilis qoşunlarından isə ayırıcı qüvvə kimi istifadə etmək istəyirdilər. İngilis qoşunlarının bölgədəki nümayəndələrinin ilk vaxtlarda ziddiyyətli bəyanatları ermənilərin bu məqsədlərinin həyata keçməsi üçün real zəmin yaratmışdı. Belə ki, ingilis qoşunlarının Şuşadakı nümayəndəsi mayor Mak-Mossen 1919-cu il martın 12-də erməni milli şurasına göndərdiyi məktubunda göstərir ki, Sultanov general-qubernatorluğuna müvafiqəti tutur və mübahisəli bölgələrin bu və ya digər tərəfə mənsub olduğunu Sülh konfransı təyin edəcək. Öz növbəsində, general Tomson 1919-cu il martın 25-də İrəvanda olarkən bəyan etmişdir ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış Qarabağ general-qubernatorluğu müvafiqəti haldir və hazırda orada Azərbaycan qoşunlarının və idarəçiliyinin olması gələcəkdə bu ərazinin ona mənsubiyətini həll etmir. İngilis komandanlığının bu cür mövqeyi erməni separatçıları ruhlandırır və onların hökumət əleyhinə fəaliyyətinin feallaşmasına şərait yaradır. Erməni milli şurasının nümayəndələri cavab məktublarında ingilislərin bu mövqeyini yüksək qiymətləndirərək onları erməni xalqının himayəçisi və maraqlarının əsas müdafiəçisi kimi göstərirdilər.

Bölgədə yaranan nisbi sakitlikdən istifadə edən erməni milli şurası diplomatik və hərbi hazırlıq səylərini də artırır. Bununla bağlı, ilk növbədə, Ermənistan hökumətinə böyük ümidlər bağlanırdı. Erməni milli şurası tərəfindən 1919-cu il martın 17-də və 19-də Ermənistan hökumətinə və onun bölgəyə təyin etdiyi ali komissarına göndərdikləri geniş məktublarda aşağıdakı əsas məsələlər qoyulurdu: 1. Ermənistan hökuməti bütün vasitələrlə danışıqlarda Qarabağ qubernatorluğunun ləğvinə nail olmalıdır; 2.

Qarabağ ermənilərinin nümayəndəsi Ne Avropaya getməsinə və Sülh konfransında iştirak edən Ermənistan nümayəndəsi seçilmiş və bölgənin strateji yerlərində ingilis qoşunları yerləşdirilməli idi. Əslində, bu sənədlər göstərir ki, erməni separatçıları Qarabağ və Zəngəzur etnik prinsip əsasında bölgələrə, bu ərazilərin bir hissəsini Azərbaycanı ayırmaq, bölgədə yerləşən ingilis qoşunlarından isə ayırıcı qüvvə kimi istifadə etmək istəyirdilər. İngilis qoşunlarının bölgədəki nümayəndələrinin ilk vaxtlarda ziddiyyətli bəyanatları ermənilərin bu məqsədlərinin həyata keçməsi üçün real zəmin yaratmışdı. Belə ki, ingilis qoşunlarının Şuşadakı nümayəndəsi mayor Mak-Mossen 1919-cu il martın 12-də erməni milli şurasına göndərdiyi məktubunda göstərir ki, Sultanov general-qubernatorluğuna müvafiqəti tutur və mübahisəli bölgələrin bu və ya digər tərəfə mənsub olduğunu Sülh konfransı təyin edəcək. Öz növbəsində, general Tomson 1919-cu il martın 25-də İrəvanda olarkən bəyan etmişdir ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış Qarabağ general-qubernatorluğu müvafiqəti haldir və hazırda orada Azərbaycan qoşunlarının və idarəçiliyinin olması gələcəkdə bu ərazinin ona mənsubiyətini həll etmir. İngilis komandanlığının bu cür mövqeyi erməni separatçıları ruhlandırır və onların hökumət əleyhinə fəaliyyətinin feallaşmasına şərait yaradır. Erməni milli şurasının nümayəndələri cavab məktublarında ingilislərin bu mövqeyini yüksək qiymətləndirərək onları erməni xalqının himayəçisi və maraqlarının əsas müdafiəçisi kimi göstərirdilər.

Bölgədə yaranan nisbi sakitlikdən istifadə edən erməni milli şurası diplomatik və hərbi hazırlıq səylərini də artırır. Bununla bağlı, ilk növbədə, Ermənistan hökumətinə böyük ümidlər bağlanırdı. Erməni milli şurası tərəfindən 1919-cu il martın 17-də və 19-də Ermənistan hökumətinə və onun bölgəyə təyin etdiyi ali komissarına göndərdikləri geniş məktublarda aşağıdakı əsas məsələlər qoyulurdu: 1. Ermənistan hökuməti bütün vasitələrlə danışıqlarda Qarabağ qubernatorluğunun ləğvinə nail olmalıdır; 2.

Zəngəzurda Azərbaycan əleyhinə qoşun topladığı üçün qubernatorluğu tərk etməlidir. Eyni tələb ilə mayın 5-də general Tomson çıxış edir. O, Şaxmazyan kimiləri Qarabağda yaranmış kövrək sabitliyin pozulmasında günahlandıraraq, Ermənistan hökumətinin rəhbəri Xatsovdan onun geri çağırılmasını tələb etmişdir. Əks halda, bağlı Ermənistan hökuməti qarşısında məsələ qoyulurdu ki, Andranikin Zəngəzurdan çıxarılmasına imkan verilməlidir və onun dəstələrinin Qarabağa keçməsinə nail olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, general-qubernator X.Sultanovun fəaliyyətinin ilk dövrlərində qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də Andranikin silah-ı dəstələrinin Zəngəzur və digər bölgələrdə yaratdığı ciddi təhlükəni bəzəyən aradan qaldırmaq idi. Sənədlərdən aydın olur ki, Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvanda və Zəngəzur bölgələrində dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər törədən Andranikin quldur dəstələri nəhayət ki, 1919-cu ilin yazında bu bölgələrin hüddurlarını tərk etdilər.

1919-cu il aprelin 3-də ingilis qoşunlarının Şuşadakı nümayəndəsi general Şateltvort xüsusi emri ilə Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış Qarabağ general-qubernatorluğu bölgədə ali hakimiyyət orqanı olduğunun təsdiq etmiş və onun əmrlərinin bütün əhali üçün məcburi olduğunu bildirmişdir. Burada xüsusilə vurğulanırdı ki, general-qubernator Sultanovun qanuni fəaliyyəti bölgədə yerləşən ingilis komandanlığı tərəfindən tam dəstəklənəcək. İngilis komandanlığının bu qətiyyətli mövqeyi erməni separatçıları üçün gözənliləz oldu. Buna cavab olaraq 1919-cu il aprelin 23-24-də çağırılmış Qarabağ ermənilərinin V qurultayında qəbul olunmuş qətnamədə polkovnik Şateltvortun tələblərinə açıq etiraz bildirildi və erməni əhalisinin Azərbaycanın tərkibində hər hansı bir quruma təbə olmayacağı bəyan edildi. Buna baxmayaraq, general Şateltvortun Qarabağa səfərinin yekunlarına dair hazırladığı və Ermənistanın xarici işlər naziri A.Xatsova 1919-cu il mayın 3-də Tiflisdə təqdim olunmuş hesabatda qeyd olunurdu ki, onun hökumətinin nümayəndəsi Şaxmazyan

tərk etdiyi şəraitdə özlərini qorumaq üçün məcburiyyət qarşısında qəbul edilmişdi. Bundan başqa, Ermənistanın xarici işlər nazirliyi özünün Gürcüstandakı nümayəndəsi qarşısında 1919-cu il sentyabrın 16-da göndərdiyi tam məxfi təlimatda general Şateltvortun və digər ingilis zabitlərinin Qarabağdakı fəaliyyəti və ümumiyyətlə, ingilislərin Qarabağ məsələsinin həllində tutduğu mövqə haqqında geniş məruzənin hazırlanması məsələsini qoyurdu. Təlimatdan görüldüyü kimi, bu sənədlər Parisdə olan erməni nümayəndə heyətinə çatdırılmalı idi. Eyni zamanda, avqustun 28-də Qarabağ ermənilərinin iki nümayəndəsi Arzumanoğlu və Melik Osipovun imzası ilə Ermənistanın Azərbaycanı səfirliyinə göndərilən teleqramda ABS-in yenidən Ermənistanla təyin olunmuş ali komissarı V.Haskel qarşısında Qarabağda Amerika general-qubernatorluğunun yaradılması məsələsi qaldırılmışdır. Lakin avqustun 28-də Bakıya gəlmiş V.Haskel Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi ilə görüşündən sonra ərazi məsələləri ilə bağlı sentyabrın 1-də irəli sürdüyü planında Qarabağ və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyırdı.

Bunlarla yanaşı, Qarabağ və Zəngəzur məsələsi 1919-cu ildə Azərbaycanın və Ermənistanın iştirakı ilə çağırılmış bir neçə konfransda əsas müzakirə mövzusu olmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan rəsmiləri verdikləri bəyanatlarda Ermənistan ilə sərhəd münafişəsinin bəzəyənliyi həllində maraqlı olduqlarını bildirmişdilər. 1919-cu il oktyabrın 13-də AXC xarici işlər naziri M.Cəfərov Ermənistanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi T.Bekzadyanla görüşü zamanı bildirmişdi ki, əvvəl keçirilən Zaqafqaziya konfranslarının təcrübəsi Ermənistanın verdiyi vədlərə və əldə olunmuş razılaşmalara əməl etmədiyini göstərir. 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə tərəflər arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması və məsələlərin sülh yolu ilə həll olunması razılaşmasının Ermənistan tərəfindən pozulmasını, sonuncunun qeyri-konstruktiv mövqeyini bir daha sübut etdi. 1919-cu ilin dekabrın 14-dən 21-dək Bakıda keçirilən mövqəti sülh konfransı zamanı Azərbaycan tərəfinin sərhəd münafişələrinin həlli üçün Cənubi Qafqaz respublikalarının konfederasiyasının yaradılması təklifinə Ermənistan etiraz edərək demarkasiya xətti haqqında ilkin sazişin bağlanmasını üstün tutdu. Əslində, Ermənistanın məsələnin həllindən boyun qaçırması Parisdə davam edən danışıqlarla sıx bağlı idi. Ermənistan ümid edirdi ki, onun nümayəndələrinin böyük dövlətlər qarşısında irəli sürdüyü memorandumda öz əksinə tapmış, Qarabağ və Zəngəzur da daxil olmaqla Azərbaycanla, Türkiyəyə və Gürcüstana qarşı maksimum ərazi iddiaları tezliklə öz müsbət həllini tapacaq.

Lakin sonrakı hadisələr, yəni, böyük dövlətlər tərəfindən yeni yaranmış Cənubi Qafqaz respublikaları arasında olan ərazi itxidlərinin aradan qaldırılmasına dair müəyyən vahid xəttin seçilə bilməməsi, digər tərəfdən isə gündən-günə şimaldan artmaqda olan Sovet Rusiyasının hərbi təzyiqli regionu yeni geosiyasi həddlərə parçalanması təhlükəsi qarşısında qoymuşdu. 1920-ci ilin aprelinde Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi Antantanın Cənubi Qafqazda hegemonluğuna son qoydu. Bu andan etibarən Ermənistan-Azərbaycan ərazi münafişəsində aparıcı subyektdə bolşevik Rusiyası çevrilir.

İlqar NİFTƏLİYEV,
AMEA A.A.Bakixanov adına
Tarix İnstitutunun
Azərbaycanın sovet dövrü
tarixi şöbəsinin müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent